

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ

**РАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ
СВІДОМОСТІ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала: студентка 4 курсу
групи 07-441
Спеціальності 014.03
Середня освіта (Історія)
Освітньо-професійної програми
«Середня освіта (історія)»
Вдовиченко Дар'я Олегівна

Керівник: к.і.н, доцентка
Михайленко Г.М.

Рецензент: Стельмах А.К.,

вчитель історії та громадянської освіти
Військово-морського ліцею імені віце-
адмірала Володимира Безкоровайного,
м. Одеса

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ	5
1.1. Основні джерела з дослідження радянської освіти	5
1.2. Історіографія історії радянської освіти	7
РОЗДІЛ 2. ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ	11
2.1. Загальний огляд радянської системи освіти	11
2.2. Освіта як інструмент формування «нової людини»	17
2.3. Марксистсько-ленінська ідеологія в історичній науковій галузі ..	20
РОЗДІЛ 3. МЕТОДОЛОГІЯ РАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ	22
3.1. Ідеологічне виховання: пропаганда, політичні дисципліни	22
3.2. Роль педагогів як агентів комуністичної ідеології	26
3.3. Молодіжні організації як засоби ідеологічного впливу	27
РОЗДІЛ 4. КОМУНІСТИЧНА ПРОПАГАНДА У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ	32
4.1. Формування «правильного» уявлення про історію	32
4.2. Образ ворога: як викладалися події про Захід та імперіалізм	37
4.3. Наслідки пропаганди у шкільному курсі для сучасної України	45
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	54

ВСТУП

Актуальність теми: сьогодні, коли питання ідеологічного впливу держави на освіту знову набувають актуальності у багатьох країнах, дослідження радянської системи освіти дозволяє краще зрозуміти механізми маніпуляції суспільною свідомістю через навчальні заклади. Аналіз того, як освіта використовувалася для формування «нової людини» в умовах тоталітарного режиму, допомагає виявити загрози та виклики, пов'язані з ідеологізацією сучасних освітніх процесів. Це дослідження є особливо важливим у контексті історичної пам'яті, боротьби з інформаційними маніпуляціями та розбудови демократичної освітньої системи.

Мета дослідження: визначити роль радянської системи освіти у формуванні комуністичної ідентичності, розкрити її методи і засоби впливу.

Відповідно до визначеної мети слід вирішити такі завдання:

- Опрацювати джерела та історіографію історії радянської освіти.
- Проаналізувати ідеологічні основи радянської освіти та її політичні цілі.
- Дослідити методи політичного впливу на молодь через шкільний курс історії.
- Оцінити роль освітніх програм у формуванні «нової радянської людини».
- Визначити вплив радянської освіти на суспільну свідомість та ідентичність.

Об'єкт дослідження: ідеологічні засади, методологія, зміст, засоби та механізми формування комуністичної свідомості.

Предмет дослідження: радянська освіта як засіб формування комуністичної свідомості у шкільному курсі історії.

Хронологічні межі дослідження: від початку формування радянської освітньої системи (1917) до незалежного розвитку України (сьогодення).

Територіальні межі дослідження: території Радянського Союзу в межах його існування та незалежної України у кордонах 1991 року.

Методи дослідження: у процесі дослідження було застосовано низку методологічних підходів. Зокрема, використовувалися загальнонаукові методи,

серед яких – індукція і дедукція, аналіз та синтез, а також методи роботи з інформацією: пошук, відбір, систематизація, узагальнення, класифікація та структурування матеріалу. Крім того, до дослідницького інструментарію було залучено історико-дидактичні методи, зокрема метод критичного аналізу джерел, періодизаційний підхід, а також зіставно-порівняльний метод, що дозволив виявити відмінності та спільні риси у підходах до формування освітнього змісту в різні історичні періоди.

Практичне значення одержаних результатів: 1. Встановлено механізми ідеологічного впливу радянської освіти, що дозволяє використовувати результати дослідження під час оновлення змісту шкільних програм, особливо з історії та громадянської освіти.

2. Матеріали роботи можуть бути використані при підготовці та перепідготовці педагогічних кадрів з метою формування критичного мислення та усвідомлення небезпек ідеологізації навчального процесу.

3. Робота актуалізує важливість шкільної освіти як інструменту формування національної ідентичності та стійкості до пропаганди в сучасних умовах.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

1.1. Основні джерела з дослідження радянської освіти

Дослідження радянської освіти в Україні є складним процесом, що включає аналіз багатьох аспектів – від нормативно-правових документів до культурних впливів та освітніх реформ, які впроваджувалися на різних етапах розвитку системи освіти у Радянському Союзі. Основними джерелами інформації для вивчення цієї теми є законодавчі документи, постанови, навчальні плани, періодичні видання, а також наукові праці, монографії, дисертації, які детально висвітлюють різні періоди освітньої політики. Наприклад, накази Народного комісаріату освіти та Міністерства освіти Української РСР відображають офіційну державну політику в галузі освіти. Це були ключові документи, що регулювали програму навчання, її зміст, основні напрямки навчально-виховного процесу і навіть формальні вимоги до викладачів та учнів.

Для початку варто згадати про базові види джерел, які розкривають формування освітньої сфери в радянський період.

Важливою складовою є архівні документи. Архівні документи становлять первинну базу для дослідження освітньої системи в Радянському Союзі. Архівні матеріали також надають інформацію про конкретні рішення, що приймалися для удосконалення шкільної програми, методів навчання та підвищення ідеологічного контролю за освітою. Доступ до таких документів дозволяє зрозуміти особливості навчального процесу в радянських школах і політику, що формувала цю систему. Наприклад, у Центральному архіві Служби безпеки України містяться документи, які стосуються ідеологічного нагляду за викладачами та учнями в школах і університетах, а також численні документи, що відображають цензуру в підручниках та літературі.

Статистичні дані є важливими для кількісного аналізу радянської освіти, зокрема для визначення загальної чисельності учнів, обсягу випускників, рівня охоплення освітою населення. Радянські статистичні збірники містять

інформацію про зростання мережі шкіл, чисельність учнів, що поступово охоплювалися обов'язковою освітою. У державних архівах зберігаються серії статистичних звітів, які надають уявлення про динаміку розвитку освіти у СРСР за різні періоди. Наприклад, серія видань «Народне господарство СРСР» надає щорічні дані, які можуть бути використані для аналізу змін у системі освіти на різних етапах її розвитку. Такі статистичні збірники дозволяють зробити висновки про доступність освіти, ефективність освітньої політики та забезпеченість шкіл необхідними ресурсами. Звіти про кількість шкіл, класів, учителів та учнів дозволяють дослідникам оцінити досягнення радянської системи в плані масовості освіти. Крім того, статистичні матеріали використовують для аналізу гендерного та соціального складу учнів, що дозволяє зрозуміти соціальні зміни, які відбувалися під впливом освітніх реформ.

Мемуари та спогади педагогів, колишніх учнів та освітніх діячів СРСР є цінними джерелами, які дозволяють зрозуміти внутрішні процеси, що відбувалися в школах та університетах. Вони розкривають не лише офіційний, а й побутовий бік освітнього процесу, включаючи ставлення до навчання, систему взаємовідносин між учнями та викладачами, вплив ідеологічного тиску на формування світогляду молодого покоління.

Велике значення мають інтерв'ю та записи спогадів студентів, викладачів і управлінців радянських університетів. Сучасні історики використовують метод усної історії, записуючи свідчення тих, хто навчався або працював у радянській освітній системі. Це дозволяє отримати більш повну картину функціонування освіти в радянському суспільстві та виявити аспекти, які не завжди відображені в офіційних джерелах.

Наукові праці радянських педагогів, таких як А. Макаренко, В. Сухомлинський, і дослідження радянських наукових інститутів з педагогіки також є важливим джерелом інформації про освітню систему СРСР. Вони описують основні педагогічні принципи, які використовувалися в школах, а також надають цінну інформацію про ідеологічні настанови, які були

інтегровані в освітню систему. Наприклад, твори В. Сухомлинського, зокрема «Серце віддаю дітям», демонструють моральні та етичні аспекти виховання, на які впливала державна ідеологія.

Суттєвим компонентом дослідження освітньої системи СРСР є аналіз її культурного впливу. Кіно, література, свята та обряди відігравали не менш важливу роль у формуванні громадянської ідентичності, ніж шкільні предмети. Дослідження радянської культури показує, що радянська людина, так званий «*homo sovieticus*», формувалася не лише в межах шкільного навчання, а й через щоденне побутове середовище, насичене пропагандистськими меседжами, які просували «правильні» погляди та ідеали. Засоби масової інформації, такі як преса, радіо і телебачення, систематично використовувалися для поширення освітньо-ідеологічного змісту серед населення, а також серед дітей і підлітків [7, с.266-338].

Підводячи підсумки, можна виокремити наступні аспекти: дослідження радянської освіти в Україні є багатограним процесом, що спирається на різноманітні джерела, починаючи від офіційних нормативно-правових актів, архівних документів, статистичних даних і закінчуючи особистими спогадами педагогів та учнів, а також науковими працями радянських діячів освіти. Ці джерела дозволяють не лише відтворити формальну структуру та політику освітньої системи, але й зрозуміти її внутрішні механізми, ідеологічний вплив та культурний контекст, у якому формувалося молоде покоління, включаючи вплив засобів масової інформації та культурних заходів.

1.2. Історіографія історії радянської освіти

У питанні історіографії історії радянської освіти доцільно виокремити декілька напрямів, що відрізняються методологічними підходами та характерні для різних історичних періодів. Серед них виділимо радянську історіографію, західні підходи, а також сучасні дослідження, що виникли після розпаду СРСР та аналізують його спадщину в нових контекстах.

Радянські історики працювали в ідеологічно контрольованому середовищі, де наукові дослідження були інструментом державної пропаганди.

Це особливо стосувалося освіти, яка розглядалася як засіб соціалізації, спрямованої на формування відданого ідеалам соціалізму громадянина. У працях радянських істориків аналізувалися «досягнення» радянської освіти, зокрема розвиток масової грамотності, диференціація освітніх рівнів, введення політехнічного навчання та професійної підготовки. Однак ці дослідження не розглядали критичні аспекти, такі як репресії в освітній сфері, контроль над науковим контентом, обмеження свобод, оскільки вільна критика могла бути розцінена як антирадянська діяльність. Наприклад, педагогічні концепції, що пропагувалися в цей період, часто ігнорували питання індивідуального розвитку особистості учнів, акцентуючи увагу на колективізмі та ідеологічній вихованості.

Західні дослідники почали вивчати радянську освіту здебільшого з початку Холодної війни. Цей період характеризується намаганнями зрозуміти механізми функціонування радянської системи, включаючи освіту, через призму політики та соціальних змін. Західні автори ставили акцент на політичних аспектах освіти, досліджуючи, як освітня система використовувалася як інструмент для підтримки влади і контролю над населенням. Вони аналізували, як ідеологія впливала на зміст навчальних програм, а також на процеси навчання, зокрема, як радянська система намагалася виховати «нову людину» з відповідними цінностями та переконаннями.

Західні вчені зосереджували увагу на авторитарних аспектах радянської системи освіти, таких як централізований контроль над освітньою програмою, обмеження на вивчення світових ідей, жорстка політична цензура та ідеологічні кампанії. Наприклад, у роботах, присвячених сталінському періоду, дослідники зазначають, що освітні програми були ретельно підібрані для підтримки культу особи Сталіна і посилення «єдності партії». Також важливо зазначити, що в період після смерті Сталіна і часткової лібералізації під час перебудови відкрилися нові можливості для вивчення цієї тематики, і дослідники отримали

доступ до нових архівних матеріалів, що підтвердило й розширило критичне розуміння ролі радянської освіти в суспільстві

Крім того, важливим аспектом західного аналізу стало використання свідчень очевидців і матеріалів з архівів, які стали доступними після відкриття радянських кордонів у 1990-х роках. Дослідження західних науковців показали, що освітня система в СРСР не лише сприяла ідеологічному вихованню, але й часто ставала жертвою політичних репресій, що обмежували свободу слова та критичне мислення в навчанні.

У сучасних дослідженнях історіографічні підходи до вивчення радянської освіти значно розширилися. Відкриття архівів, доступ до документів та інтерв'ю з очевидцями дозволили дослідникам більш глибоко і критично проаналізувати роль освіти у радянському суспільстві. Дослідники використовують методи компаративного аналізу для вивчення впливу радянської освіти на сучасні системи освіти в пострадянських країнах. Вони акцентують увагу на спадковості радянських традицій у освітній системі сучасної України зокрема.

Сучасні дослідження також включають соціокультурний аналіз, який допомагає зрозуміти, як освітня система впливала на соціальні стосунки, гендерні ролі та ідентичність молоді в умовах радянського режиму. Зокрема, дослідження відзначають, що радянська система освіти намагалася формувати не лише інтелектуальні, але й моральні цінності, пропагуючи колективізм, а також відверто ігноруючи індивідуальні потреби учнів. Наприклад, у монографії Лариси Березівської «Реформування загальної середньої освіти в Україні у XX столітті» розкрито динаміку освітньої політики Радянського Союзу та її вплив на формування свідомості молоді. Березівська Л.Д. підкреслює, що радянська школа мала на меті виховання «нової радянської людини», що мало забезпечуватися не лише за рахунок навчання, а й через повний контроль над культурою, засобами масової інформації та іншими соціальними інститутами [3, с.157]. Протягом 30-х років освіта піддавалась суворій ідеологічній цензурі, зміст навчальних програм був адаптований до

марксистсько-ленінських концепцій, що сприяло фальсифікації історичних та соціальних фактів.

Отже, історіографічні підходи до вивчення радянської освіти демонструють складну мережу ідеологічних, політичних та соціальних аспектів, які формували цю систему. Радянська історіографія, західні дослідження і сучасні інтерпретації спільно формують багатогранний погляд на роль освіти в радянському суспільстві. З одного боку, радянська система освіти прагнула реалізувати ідеї соціалізму, однак, з іншого боку, стала інструментом політичного контролю, який обмежував свободу думки та індивідуальний розвиток. Сучасні підходи акцентують увагу на необхідності критичного осмислення спадщини радянської освіти для розуміння сучасних викликів у сфері освіти в пострадянських країнах.

РОЗДІЛ 2

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

2.1. Загальний огляд радянської системи освіти

На початку ХХ століття освітній рівень населення Російської імперії залишався надзвичайно низьким, і лише невелика частка людей мала базову грамотність. В імперській Росії, згідно з переписом населення 1897 року, грамотні люди становили 28,4% населення. Лише 13% жінок були грамотними.

У перший ж рік після більшовицької революції 1917 року школи були залишені напризволяще через громадянську війну 1917 – 1923 років. Народний комісаріат освіти зосередив свою увагу виключно на впровадженні політичної пропаганди в школах і забороні викладання релігії. Восени 1918 року було видано «Положення про єдину трудову школу в РСФРР» [13]. З 1 жовтня 1918 року всі типи шкіл перейшли у підпорядкування Наркомату освіти і стали називатися «єдиною трудовою школою». Вони поділялися на два рівні:

- перший – для дітей від 8 до 13 років;
- другий – для дітей від 14 до 17 років.

Під час 8-го партійного з'їзду в березні 1919 року створення нової соціалістичної системи освіти було проголошено головною метою радянської влади. Після цього радянська шкільна політика зазнала численних радикальних змін [5].

Період Першої світової війни (1914 – 1918), громадянської війни в Росії (1917 – 1923) та воєнного комунізму (1918 – 1921) призвів до різкого скорочення кількості шкіл та учнів. Якщо в 1914 році 91% дітей навчалися в школах, то в 1918 році цей показник впав до 62%, в 1919 році – до 49%, а в 1920 році – до 24,9%, в результаті чого стрімко зросла неписьменність. Відповідно до декрету Раднаркому від 26 грудня 1919 року, підписаного його головою Володимиром Леніним, було запроваджено нову політику лікнепу (букв. «ліквідація неписьменності»). Для дітей було створено нову систему загальної обов'язкової освіти. Крім того, мільйони неписьменних дорослих по всій країні, включаючи жителів невеликих міст і сіл, були зараховані до

спеціальних шкіл ліквідації неписьменності. Комсомольці та піонерські загони відігравали важливу роль у навчанні неписьменних у селах. Як приклад можна згадати, як в Азербайджанській Радянській Соціалістичній Республіці кампанія з ліквідації неписьменності серед жінок в основному проводилася членами Клубу Алі Байрамова, жіночої організації, заснованої азербайджанськими більшовицькими жінками в Баку в 1920 р. [21, с.89-94]. Найактивніша фаза лікнепу тривала до 1939 року. У 1926 році рівень грамотності становив 56,6% населення. До 1937 року, за даними перепису населення, рівень грамотності становив 86% серед чоловіків і 65% серед жінок, а загальний рівень грамотності – 75% [19, с.326-328].

Одним із ключових напрямів боротьби з неписьменністю на початку впровадження системи стала політика «коренізації», яка тривала з середини 1920-х до кінця 1930-х років. Вона передбачала активне впровадження та розвиток національних мов у державному управлінні, засобах масової інформації та системі освіти. Основною метою цієї політики було не лише протистояння русифікації, а й створення умов для здобуття освіти рідною мовою, що мало сприяти швидшому підвищенню рівня грамотності серед неросійськомовних народів.

У цей період сформувалася широка мережа «національних шкіл», кількість яких постійно зростала. Проте з кінця 1930-х років підхід до мовної політики зазнав змін: у 1938 році навчальні заклади неросійських республік запровадили обов'язкове вивчення російської мови, а з другої половини ХХ століття відбувалося поступове переведення багатьох шкіл на російську як основну мову навчання.

Попри ці трансформації, багаторічна практика рідномовної та двомовної освіти зробила значний внесок у поширення грамотності серед численних народів СРСР. Водночас двомовність стала звичним явищем, а російська мова закріпилася як головний засіб міжнаціонального спілкування.

З 1923 року були впроваджені новий шкільний статут та оновлені навчальні програми. На основі цих нововведень, відбувались наступні зміни:

- З'явилася нова класифікація шкіл: за тривалістю навчання їх поділяли на три рівні («чотирирічні» або початкові, «семирічні» і «дев'ятирічні» або середні). Оскільки кількість семирічних і дев'ятирічних шкіл була значно меншою за початкові, доступ до повної середньої освіти залишався обмеженим. Випускники семирічних шкіл могли продовжити навчання у технікумах, тоді як дев'ятирічна освіта відкривала можливість вступу до університетів;
- Шкільна програма залишалася однаковою для всіх учнів, що забезпечувало стандартизований підхід до освіти. Лише у 1970-х роках старшокласникам дозволили обирати факультативні курси на додаток до основних дисциплін [20, с.39-40];
- Було скасовано традиційні для навчального процесу дисципліни, такі як арифметика, рідна мова, іноземні мови, читання, письмо, література, історія, географія, природознавство. Увесь навчальний матеріал об'єднали у тематичні курси. Наприклад, першокласники вивчали «життя і працю сім'ї в селі та місті», а семикласники – «наукову організацію праці». Проте така система виявилася неефективною, і вже в 1928 році від неї відмовилися, повернувшись до класичного поділу на окремі предмети [20, с.40-42].

Під час Другої світової війни та у післявоєнний період (1943 – 1954) у радянській системі освіти панувала практика розділення міських шкіл за гендерною ознакою. Але довго такий устрій не протривав, і вже в 1954 році усі заклади освіти повернулися до змішаної форми навчання [20, с.45].

Варто згадати про такий факт, як контроль КПРС та вплив марксистсько-ленінської ідеології на наукові дослідження (особливо у суспільних галузях) та освіту. Це призвело до катастрофічних наслідків: освітні матеріали, зокрема підручники з історії, часто містили ідеологічно забарвлену та викривлену інформацію [18, с.278]. Також були скасовані академічні дисципліни (до прикладу можна згадати генетику, яка була реабілітована лише в жовтні 1964 року) та репресовані вчені, чий погляд визнавалися буржуазними. З часом,

особливо у період «відлиги», деякі наукові галузі були відновлені, хоча багатьох науковців реабілітували лише після розпаду СРСР. Попри збереження ідеологічного тиску, в 1980-х роках реформи зробили систему гнучкішою, а до 1991 року марксистсько-ленінське трактування предметів було повністю скасоване [15, с.73].

Частота, з якою учнів залишали на другий рік навчання була критично високою. У 1950-х роках цей показник у початковій школі сягав 8 – 10%, що було спричинено як педагогічними методами, так і проблемами зі здоров'ям у дітей (тобто вродженими вадами, інвалідністю тощо). Для розв'язання цієї проблеми, наприкінці 1950-х років Міністерство освіти створило умови для активного виникнення широкого спектру спеціалізованих навчальних закладів для дітей з «особливими потребами», тобто фізичними чи розумовими вадами. Також рішучим кроком у боротьбі з другорічніцтвом стало притягання вчителів до відповідальності за високий рівень учнів, які не могли перейти на наступний ступінь навчання. Це призвело до різкого покращення загальної ситуації – до середини 1960-х років другорічніцтво зменшилось до 2%, а до кінця 1970-х – до менш ніж 1% [14, с.468-488].

Повертаючись до вищезгаданої теми спеціалізованих шкіл важливо зазначити, що кількість школярів, які навчалися у таких закладах, зросла у п'ять разів між 1960 і 1980 роками, хоча їх доступність суттєво відрізнялася залежно від регіону. Найбільше таких закладів було в балтійських республіках, а найменше – в середньоазіатських, що, ймовірно, пояснюється нерівномірним розподілом ресурсів.

Можна сказати, що до 1970-х – 1980-х років рівень грамотності населення СРСР досяг 99,7%. Цей показник став результатом масштабної, послідовної та централізованої політики держави щодо розвитку освіти, подолання неписьменності та забезпечення загальної шкільної підготовки. Незважаючи на ідеологічний контроль, репресії науковців та численні експерименти у сфері навчання, радянська система освіти змогла охопити практично все населення країни. Це сприяло формуванню високого рівня базової грамотності,

професійної підготовки кадрів та культурного розвитку, що забезпечило певні соціальні досягнення у межах радянської моделі. Водночас ці досягнення супроводжувалися обмеженням академічної свободи, політизацією змісту освіти та нерівністю в доступі до якісної освіти в залежності від регіону чи національності, що залишалося суттєвими викликами для системи в цілому.

Отже, радянська система освіти мала три рівні. Назви цих рівнів використовувалися і досі використовуються для оцінки освітніх стандартів людей або конкретних шкіл, незважаючи на відмінності в точній термінології, що використовується в кожній професії або школі. Військові, міліцейські, кадебістські та партійні школи також класифікувалися відповідно до цих рівнів. Це відрізняє радянську систему від решти світу, де освітні рівні шкіл можуть відрізнятися, незважаючи на їхні схожі назви.

Початкові школи називалися «початковим» рівнем, 4, а пізніше 3 класи. Середні школи мали 7, а пізніше 8 класів (вимагали закінчення початкової школи) і називалися «неповною середньою освітою». Цей рівень був обов'язковим для всіх дітей (з 1958 – 1963 р.) і необов'язковим для малоосвічених дорослих (які могли навчатися у так званих «вечірніх школах») [20, с.38-39]. З 1981 року рівень «повної середньої освіти» (10 або, в деяких республіках, 11 років) став обов'язковим.

ПТУ, технікуми та деякі військові заклади утворювали систему так званої «середньої спеціальної освіти». ПТУ були професійно-технічними навчальними закладами і готували учнів за широким спектром спеціальностей – від слюсаря до перукаря. Закінчення ПТУ після початкової школи не давало повної середньої освіти або шляху до неї. Однак вступ до технікуму або іншої спеціалізованої середньої школи можна було розпочати після 8 або 10 класів комбінованого навчання в початковій та середній школі. Закінчення цього рівня було обов'язковим для обіймання посад кваліфікованих робітників, техніків і нижчих чиновників [26, с. 454].

«Вищі» навчальні заклади включали в себе навчальні заклади ступеневого рівня: університети, «інститути» та військові академії. «Інститут» у

значенні навчального закладу – це спеціалізований «мікроуніверситет» (переважно технічний), зазвичай підпорядкований міністерству, пов'язаному з галуззю навчання. Найбільшими мережевими «інститутами» були медичні, педагогічні (для підготовки шкільних вчителів), будівельні та різні транспортні (автомобільно-дорожній, залізничний, цивільної авіації) інститути. Деякі з цих інститутів були присутні в кожному обласному центрі, інші були унікальними і розташовувалися у великих містах (наприклад, Літературний інститут та Московський фізико-технічний інститут). У розмовній мові всі ці університети та інститути позначалися аббревіатурою «ВУЗ» (далі «ВНЗ» – вищий навчальний заклад).

Абітурієнти, які бажали вступити до ВНЗ, повинні були закінчити або загальну середню школу (10 або 11 класів), або середню спеціальну школу чи технікум [20, с.38-39]. Ті, хто закінчив лише професійно-технічне училище (ПТУ) або «неповну середню школу», не були визнані такими, що мають повну середню освіту (їм не вистачало атестата зрілості або еквівалентного диплома про закінчення середньої спеціальної школи), а отже, не мали права відвідувати ВНЗ.

Численні військові та міліцейські школи були на тому ж вищому рівні. Важливо зазначити, що радянські військові та міліцейські навчальні заклади під назвою «Академія» були не вищими навчальними закладами (як західні військові академії, такі як Вест-Пойнт), а аспірантурою для досвідчених офіцерів. Такі школи були обов'язковими для офіцерів, які претендували на звання полковника.

Вищі навчальні заклади КДБ називалися або «школами» (наприклад, «Вища школа КДБ»), або «інститутами» (наприклад, «Червонопрапорний інститут КДБ» – готував саме офіцерів розвідки).

Вищі навчальні заклади КПРС називалися «Вищими партійними школами» [26, с. 456-457].

Дух і структура радянської освіти здебільшого успадковані багатьма пострадянськими країнами, незважаючи на формальні зміни та соціальні перетворення.

Отже, система освітніх рівнів у Радянському Союзі була чітко структурованою, ієрархічною та універсальною для всієї держави, охоплюючи як цивільні, так і спеціалізовані навчальні заклади – військові, партійні, міліцейські та кадебістські. Вона формувала уніфікований підхід до освітньої кваліфікації, який залишив глибокий слід у пострадянському просторі. Незважаючи на зміну назв і модернізацію систем після розпаду СРСР, сама модель – з поділом на початкову, середню (неповну й повну), середню спеціальну та вищу освіту – продовжує існувати як основа для визначення освітнього рівня людини або навчального закладу. Така спадкоємність демонструє глибоку інтегрованість радянської освітньої традиції в суспільне життя навіть десятиліття після її офіційного завершення.

2.2. Освіта як інструмент формування «нової людини»

Важливою метою радянської пропаганди було створення «нової радянської людини».

Нова радянська людина, постульована ідеологами Комуністичної партії Радянського Союзу, була архетипом людини з певними якостями, які, як стверджувалося, стають домінуючими серед усіх громадян Радянського Союзу, незалежно від культурного, етнічного та мовного розмаїття країни, створюючи єдиний радянський народ і радянську націю.

Радянський чоловік мав бути самовідданим, освіченим, здоровим, спортивним і сповненим ентузіазму в поширенні комуністичної революції. Прихильність до більшовизму, а згодом марксизму-ленінізму, та індивідуальна поведінка, що відповідала б приписам цих філософій, були одними з найважливіших рис, які очікувалися від нового радянського чоловіка, що вимагали інтелектуалізму та жорсткої дисципліни. Він керувався не грубими імпульсами природи, а свідомим самовладанням, що вимагало відкидання як

вроджених рис особистості, так і несвідомого, яке радянські психологи, таким чином, відкидали [24, с.258].

Він ставився до суспільної власності з повагою, як до своєї власної. Він повинен вважати себе радянською людиною (культурно, етнічно та мовно), а не росіянином, українцем, білорусом чи представником будь-якого з багатьох інших народів та культур, що мешкали в СРСР.

Його робота вимагала напруження та суворості, щоб показати нову людину, яка перемагає свої базові інстинкти. Рекордний день видобутку вугілля Олексія Стаханова призвів до того, що він став взірцем «нової людини», а учасники стахановських рухів намагалися стати стахановцями [24, с.258-259].

Це також могла бути «нова радянська жінка». «Правда» описувала радянську жінку як таку, якої раніше не було і не могло бути [24, с.259]. Жінки-стахановці зустрічалися рідше, ніж чоловіки, але чверть усіх профспілкових жінок були визнані «порушницями норм».

У 1920-х роках і в сталінську епоху концепція «нової радянської жінки» існувала паралельно з концепцією «нового радянського чоловіка». Її ролі значно відрізнялися від ролей чоловіків; вона була обтяжена складною ідентичністю, яка змінювалася зі зміною ідеології в партійній доктрині в бік більш консервативних уявлень про роль сім'ї та матері в радянській системі. Нова радянська жінка була Супержінкою, яка балансувала між конкуруючими обов'язками і брала на себе тягар кількох ролей: Комуністична громадянка, працівниця на повну ставку, дружина і мати [17, с.73].

Отже, як було згадано раніше, важливою метою радянської пропаганди було створення саме цієї «нової радянської людини». Школи та комуністичні молодіжні організації, такі як піонерія та комсомол, слугували для того, щоб вирвати дітей з «дрібнобуржуазної» сім'ї та привчити наступне покоління до «колективного способу життя». Ідея про те, що виховання дітей є справою їхніх батьків, однозначно відкидалася [26, с. 315].

Тим, хто народився після російської революції, прямо говорили, що вони повинні будувати утопію братерства і справедливості, і бути не такими, як їхні

батьки, а повністю «червоними». У всіх школах були створені «куточки Леніна», «політичні святині для демонстрації пропаганди про богоподібного засновника радянської держави» [18, 20-31]. У школах проводилися марші, пісні і клятви на вірність радянському керівництву. Однією з цілей було прищепити дітям ідею, що вони причетні до світової революції, яка є важливішою за будь-які родинні зв'язки. Павлик Морозов, який доніс на свого батька таємній поліції НКВС, пропагувався як великий позитивний приклад, незважаючи на його сфабрикованість.

Особливо відповідальними за прищеплення «непорушних» марксистсько-ленінських поглядів були вчителі економічних та суспільних наук. Всі вчителі були схильні суворо дотримуватися затвердженого зверху плану виховання дітей з міркувань безпеки, що могло спричинити серйозні проблеми у випадку суспільних подій, які щойно відбулися і не були включені до плану. Діти «соціально чужих» елементів часто ставали об'єктом жорстокого поводження або виключалися в ім'я класової боротьби. На початку режиму багато вчителів були залучені до радянських планів шкільної освіти через пристрасть до грамотності та лічби, яку радянська влада намагалася поширювати.

Важливим фактором індоктринації дітей була піонерія, де їх вчили бути правдивими і безкомпромісними та боротися з ворогами соціалізму [28, с.378]. До 1930-х років ця індоктринація повністю домінувала в піонерії.

Таким чином, концепція «нової радянської людини» була центральним елементом радянської пропаганди та ідеології, спрямованої на формування єдиного, ідеологічно правильного громадянина, відданого марксизму-ленінізму, комуністичній партії та колективістським цінностям. Цей архетип мав відмовитися від індивідуальності, етнічної чи родинної ідентичності на користь спільної радянської ідентичності. Ідеалізація таких постатей, як Олексій Стаханов чи Павлик Морозов, була прикладом використання образів «нових людей» як зразків для наслідування. Жінка в цій системі отримала додаткове навантаження, маючи бути не лише працівницею, але й зразковою матір'ю та громадянкою. Головним інструментом виховання підростаючого покоління

були школи та молодіжні організації (піонерія, комсомол), які мали завдання відірвати дітей від родинного впливу та виховати їх у дусі абсолютної лояльності до держави. Таким чином, створення «нової радянської людини» було не лише ідеологічною, а й практичною політикою, що охоплювала всі аспекти життя громадян від дитинства до зрілості.

2.3. Марксистсько-ленінська ідеологія в історичній науковій галузі

Багато напрямків наукових досліджень у Радянському Союзі були заборонені або придушені під різними приводами. Усі гуманітарні та соціальні науки перевірялися на сувору відповідність діалектичному матеріалізму. Ці перевірки слугували прикриттям для політичних репресій проти вчених, які займалися дослідженнями, названими «ідеалістичними» або «буржуазними». Багато вчених було звільнено, інших заарештовано і відправлено до ГУЛАГу. Придушення наукових досліджень почалося за часів Сталіна і продовжилося після його смерті.

Ідеологічно вмотивовані переслідування завдали шкоди багатьом галузям радянської науки. Але у цьому підрозділі ми б хотіли розглянути саме історичну галузь.

Радянська історіографія (те, як історію писали і пишуть науковці Радянського Союзу) перебувала під значним впливом суворого контролю з боку влади, спрямованого на пропаганду комуністичної ідеології та радянської влади.

З кінця 1930-х років радянська історіографія трактувала партійну лінію та реальність як одне і те ж [16, с.154-176]. Таким чином, якщо це була наука, то це була наука на службі конкретного політичного та ідеологічного порядку денного, яка зазвичай використовувала історичні негативістські методи. У 1930-х роках історичні архіви були закриті, а оригінальні дослідження були суворо обмежені. Історики були зобов'язані приправляти свої роботи посиланнями – доречними чи ні – на Сталіна та інших «марксистсько-ленінських класиків», а також виносити судження – відповідно до приписів партії – про дореволюційних історичних російських діячів [22, с.30-31].

Багато праць західних істориків були заборонені або піддані цензурі, багато областей історії також були заборонені для дослідження, оскільки офіційно їх ніколи не було. Переклади зарубіжної історіографії часто виходили в усіченому вигляді, супроводжувалися великими цензурними та виправними виносками. Наприклад, у російському перекладі 1976 року «Історії Другої світової війни» Бесіла Лідделла Харта передвоєнні чистки офіцерів Червоної армії, секретний протокол до пакту Молотова-Ріббентропа, багато деталей Зимової війни, окупація країн Балтії, радянська окупація Бессарабії та Північної Буковини, допомога західних союзників Радянському Союзу під час війни, багато інших зусиль західних союзників, помилки та невдачі радянського керівництва, критика Радянського Союзу тощо були вилучені з перекладу цензурою.

Особливо слід відзначити заборону теорії про варязьке походження Київської Русі з ідеологічних міркувань [17, с.29].

Підсумовуючи, можна сміливо стверджувати, що історична наука в Радянському Союзі була жорстко підпорядкована ідеологічному контролю з боку влади, що фактично позбавило її наукової об'єктивності та незалежності. Радянська історіографія не слугувала інструментом пізнання минулого, а радше стала засобом пропаганди, який виправдовував політичну лінію партії й створював зручний для радянського керівництва образ історії. Будь-які відхилення від офіційної інтерпретації вважалися «ідеалістичними» або «буржуазними», що призводило до переслідування вчених, цензури, заборони іноземних досліджень та перекручення фактів. Були заборонені навіть окремі історичні теорії, як, наприклад, варязьке походження Київської Русі, якщо вони не відповідали встановленій ідеологічній догмі. Внаслідок цього радянська історична наука втратила критичний підхід, гнучкість та відкритість, перетворившись на інструмент політичного впливу, що завдало суттєвої шкоди розвитку історичних знань у СРСР.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДОЛОГІЯ РАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

3.1. Ідеологічне виховання: пропаганда, політичні дисципліни

Для початку потрібно зазначити, що саме представляла з себе пропаганда у Радянському Союзі.

Пропаганда в Радянському Союзі була практикою керованої державою комунікації, спрямованої на просування класового конфлікту, пролетарського інтернаціоналізму, цілей Комуністичної партії Радянського Союзу та самої партії.

За словами історика Пітера Кенеса, «російські соціалісти нічого не внесли в теоретичну дискусію про техніку масового переконання. ... Більшовики ніколи не шукали і не знайшли диявольськи розумних методів впливу на свідомість людей, промивання їм мізків». П. Кенес каже, що ця відсутність інтересу «впливала з їхнього уявлення про пропаганду. Вони вважали пропаганду частиною освіти» [23, с. 8].

У радянській освіті використовували безліч пропагандистських тем. Далі ми перелічили наступні, на нашу думку, найважливіші.

Першою, найважливішою для радянського школяра темою, була «Нова людина», яку ми згадували в минулому розділі. У багатьох радянських творах розвиток «позитивного героя» зображувався як такий, що вимагає інтелектуалізму та жорсткої дисципліни. Ним керували не грубі імпульси природи, а свідоме оволодіння собою. Самовіддана «нова людина» була готова пожертвувати не лише своїм життям, але й самоповагою заради блага інших. Рівність та жертвність пропагувалися як ідеал, що відповідає «соціалістичному способу життя». Робота вимагала напруження та суворості, щоб показати нову людину, яка перемагає свої первинні інстинкти. Рекордний день видобутку вугілля Олексія Стаханова став зразком «нової радянської людини» та надихнув стахановський рух. Рух у свою чергу надихнув на збільшення виробництва як робітників, так і менеджерів. Це відображало зміну в суспільстві, що відбулася.

Це відобразило зміну від раннього періоду, коли акцент робився на «маленькій людині» серед анонімних робітників, до надання переваги «герою праці» наприкінці першої п'ятирічки, коли письменникам чітко наказали створювати нові героїські образи. Ці герої повинні були походити з народу і виділятися своїми героїчними вчинками серед інших. Сам Стаханов добре підходив на цю роль, не лише як робітник, але й завдяки своїй зовнішності, як у багатьох плакатних героїв, і як сім'янин [24, с.259]. Труднощі першої п'ятирічки були викладені в романтизованих розповідях. У 1937 – 1938 роках молоді герої, які здійснили великі подвиги, з'являлися на першій шпальті «Правди» частіше, ніж сам Сталін [27, с.247].

Пізніше, під час чисток, стверджувалося, що злочинці «перековувалися» завдяки роботі на Біломорсько-Балтійському каналі; порятунок через працю з'явився в багатьох творах та статтях епохи Сталіна.

Наскрізною темою радянського пропагандистського апарату були класові вороги. Наприклад, сфабриковане вбивство Павлика Морозова широко використовувалося, щоб закликати дітей до обов'язку доносити новій державі навіть на своїх батьків [27, с.245].

З початком Громадянської війни новостворена армія перейшла до масового винищення великої кількості куркулів і запровадження короткочасного «царства терору», щоб залякати маси і примусити їх до покори. Ленін проголосив, що вони винищують буржуазію як клас, і ця позиція була підкріплена численними акціями проти поміщиків, заможних селян, банків, фабрик і приватних магазинів.

Сталін часто попереджав, що з боротьбою за побудову соціалістичного суспільства класова боротьба загострюватиметься, оскільки класові вороги ставатимуть все більш відчайдушними. У сталінську епоху всіх лідерів опозиції регулярно називали зрадниками та агентами іноземних імперіалістичних держав.

Загальною темою було створення нового, утопічного суспільства, зображеного на плакатах і в кінохроніці, що викликало ентузіазм у багатьох

людей. Багато пропаганди було присвячено новій спільноті, про що свідчить використання слова «товариш». Це нове суспільство мало бути безкласовим. Відмінності мали ґрунтуватися на функціях, а не на класі, і всі мали однаковий обов'язок працювати [24, с.235]. Під час обговорення нової конституції в 1930-х роках один з ораторів проголосив, що в СРСР фактично немає класів, а газети рясніли повідомленнями про те, що мрії робітничого класу стають реальністю для найщасливіших людей у світі [28, с. 171]. Визнання того, що класи існують – робітники, селяни та робітнича інтелігенція – відкидалося як неважливе, оскільки цим новим класам не було потреби конфліктувати.

Для створення «нового суспільства» часто використовувалися військові метафори, як у 1929 році, коли колективізація сільського господарства була офіційно названа «повномасштабним соціалістичним наступом на всіх фронтах». Друга п'ятирічка ознаменувалася уповільненням соціалістичного наступу, і це на тлі пропагандистських сурм про тріумфи СРСР на «полі бою за побудову соціалізму».

«Колхозные ребята» публікували хвалебні звіти з колгоспів про своїх дітей. Коли для школярів, особливо в міських школах, організовували гарячі сніданки, програма оголошувалася з великими фанфарами [28, с.358].

Важливим буде згадати про факт створення образу «мирної країни». Радянська пропаганда активно створювала імідж СРСР як миролюбної держави, підкреслюючи його прагнення до миру та засуджуючи імперіалістичні війни. Стверджувалося, що в умовах неминучого занепаду капіталізму західні країни ставатимуть усе більш агресивними [27, с. 254]. Цікаво, що Пакт Молотова-Ріббентропа, відомий також як Угода про ненапад між СРСР і Німеччиною, у школах і серед широкої публіки подавався не як стратегічна угода, а як крок на благо миру.

Продовжуючи тему пропаганди в радянській освіті, варто зазначити про існування так званих політичних дисциплін в освітній програмі. Ці предмети виконували функцію інструмента ідеологічного контролю з метою формування «нової радянської людини». Починаючи з початкової школи і до вищої освіти,

студенти вивчали історію КПРС, основи марксизму-ленінізму та інші предмети, що просуvalи офіційну ідеологію. На початку ХХ століття політизація освіти стала пріоритетом державної політики, що призвело до централізації та стандартизації навчальних програм.

Отже, з 1931 року школа стала виховною інституцією з чітко визначеними політичними завданнями, такими як підготовка «будівників комунізму» [3, с.214]. Політичні дисципліни в шкільній програмі включали історію СРСР, «Основи марксизму-ленінізму», економіку соціалізму та моральне виховання. Головна мета цих предметів полягала у формуванні відданих партії громадян, здатних дотримуватися комуністичних принципів і протистояти «ворогам народу».

Особливе значення мала дисципліна з історії, яка відновилася як обов'язкова після 1932 року. Радянська історія подавалася з акцентом на «визвольну роль» КПРС, і події висвітлювалися виключно з позитивної перспективи для режиму. Крім цього, окремі курси з літератури, географії та соціальних наук підкреслювали досягнення соціалістичної держави і ставили комуністичні ідеали в центр навчального процесу.

Політична освіта стала обов'язковою у всіх вищих навчальних закладах незалежно від спеціальності. На додачу до стандартних предметів, студенти вивчали «Основи наукового комунізму», «Політекономію» і «Історію КПРС». Університетські програми вимагали від студентів знань з ідеології КПРС, що вважалося необхідним для отримання диплому. У багатьох університетах політичні дисципліни також містили підготовку студентів до активного партійного життя.

Дослідник Л. Березівська зазначає, що кожен етап освітніх реформ здійснювався під пильним наглядом партії. У 1960-ті роки під час «хрущовської відлиги» були внесені деякі зміни, проте політичні дисципліни залишалися обов'язковими і підпадали під суворий контроль. У 1980-х роках з початком перебудови програми з політичних дисциплін були частково переглянуті:

дозволялося більш відкрите обговорення та дискусії, хоча центральна позиція КПРС залишалася незмінною [3, с.278-299]

Політизація освітнього процесу залишила глибокий слід у суспільній свідомості. На початкових етапах це забезпечило лояльність громадян до партії, але водночас обмежувало їхню здатність до критичного мислення. У 1980-х роках початок реформи освіти в рамках перебудови став першим кроком до перегляду старої системи, проте процес демократизації залишався обмеженим.

3.2. Роль педагогів як агентів комуністичної ідеології

У радянській освітній системі педагоги відігравали ключову роль у розповсюдженні комуністичної ідеології серед молоді. Вчителі не тільки навчали, а й служили «агентами» ідеологічного виховання, формуючи світогляд школярів відповідно до державних вимог. Освіта була важливим інструментом, через який реалізовувалася комуністична пропаганда, і педагоги, які здійснювали цю роботу, повинні були віддано підтримувати соціалістичні ідеї.

Основним завданням педагогів ставало не тільки навчання, а й виховання у дітей лояльності до партії, готовності працювати заради колективних інтересів та бути відданими ідеям марксизму-ленінізму. Учителі мали доносити до учнів ідею «морального кодексу будівника комунізму», в якому утверджувалися такі цінності, як колективізм, працьовитість та патріотизм, ставлячи їх вище за особисті прагнення та індивідуалізм [9, с.103-104].

Одним із аспектів ідеологічного впливу було формування у школярів відданості Радянському Союзу та його лідерам. Шкільні підручники і пропагандистські матеріали містили численні згадки про Леніна, Сталіна та інших діячів комуністичної партії, що підкреслювало ідеологічну основу всієї освіти. Учням нав'язувалося бачення, що всі значущі наукові відкриття чи культурні досягнення були зроблені радянськими громадянами, часто росіянами, що, як наслідок, призводило до знецінення національної української культури та її представників. Такий підхід сприяв розвитку національного нігілізму серед української молоді, оскільки будь-яке вираження національних

почуттів вважалося проявом антирадянських поглядів і могло викликати підозру з боку державної безпеки (НКВС).

Крім того, педагогам доводилося формувати у школярів колективістські цінності, що відображалося у колективному вихованні і суворому контролі поведінки. Метод громадської думки активно використовувався для оцінки особистості учнів, а також для їх заохочення чи осуду в колективі. Це мало вплив на соціальне життя школярів та на їхнє самовизначення, адже похвала з боку колективу могла виявитися більш значущою, ніж особисте заохочення від педагога.

Також педагоги часто виконували роль агітаторів і пропагандистів. Це означало, що вони регулярно проводили заняття та позакласні заходи, присвячені успіхам радянської системи, критиці капіталістичних країн і розповсюдженню матеріалів, що вихваляли досягнення партії та «радянський спосіб життя». Керівництво партії постійно наголошувало на важливості ідеологічного виховання, підкреслюючи роль педагогів у цьому процесі. Згідно з дослідженнями, партія створила для цього ідеологічні настанови, спрямовані на просування цих завдань серед освітян, забезпечуючи жорсткий контроль за відповідністю педагогів партійній лінії та організуючи постійні курси і тренінги для вчителів, які зміцнювали їхню роль як «ідеологічних вихователів» і наставників нового покоління радянських громадян [9, с.104].

В результаті такої політики педагоги фактично ставали не лише вчителями, але й агентами соціального і політичного впливу. Ідеологічний тиск на вчителів мав на меті зробити їх рупором державної пропаганди. Такий підхід закріпив за радянськими освітянами функцію «будівників комунізму» навіть поза межами класів – у дитячих таборах, комсомольських організаціях і трудових акціях, де кожен педагог ніс відповідальність за розвиток «соціалістичної свідомості» молоді.

3.3. Молодіжні організації як засоби ідеологічного впливу

Молодіжні організації Радянського Союзу, зокрема Піонерська організація та Комсомол (Комуністичний союз молоді), відігравали особливу

роль у державній системі. Створені з метою виховання нового покоління громадян у дусі комуністичних ідеалів, ці організації стали дієвим засобом ідеологічного впливу на молодь. Через діяльність Піонерської організації та Комсомолу партія прагнула контролювати соціальну та політичну орієнтацію молодого покоління, формуючи його світогляд і цінності на основі марксизму-ленінізму. У цьому контексті, молодіжні організації виступали не лише освітньою, але й виховною та соціалізуючою інституцією, формуючи ідеологічний ґрунт для зміцнення позицій комуністичного режиму.

Утворення Піонерської організації та Комсомолу відбувалося у складний період становлення Радянської держави. Перші кроки до організації молодіжного руху були зроблені в 1922 році, коли з'явилася перша піонерська організація, що отримала назву Всесоюзна піонерська організація імені Леніна [28, с.374]. Комсомол, який офіційно був заснований раніше, в 1918 році, став основною політичною організацією для молоді, старшої за 14 років. Організація мала на меті створення нового типу громадян, що були б віддані ідеям комунізму, дисциплінованими, працьовитими та готовими служити державі. Піонерська організація та Комсомол були частиною складної системи соціалізації, що охоплювала всю країну та мала вражаючу інфраструктуру, від міських піонерських таборів до всесоюзних заходів і з'їздів. Вони перетворилися на незамінні елементи молодіжної політики та ідеологічної машини Радянського Союзу.

Організації діяли як інструменти виховання з раннього дитинства, адже вже з малого віку діти могли вступати до лав піонерів, а підлітки та молоді люди від 14 до 28 років приєднувалися до Комсомолу [25]. Прийом до піонерії офіційно відбувався на добровільних засадах. Кандидатів обирали шляхом відкритого голосування на зборах піонерського загону (у межах класу) або на Раді дружини (на рівні школи). Найпершими піонерами ставали відмінники та активісти, а згодом приймали всіх інших дітей. Вступ відбувався переважно у 9-річному віці (3 – 4 класи) й тривав до 13 – 14 років, коли школярів готували до вступу в комсомол. У подальшому добровільність та особисте бажання

вступити до лав піонерів були лише формальністю, адже в 1950 – 1980-х майже всі школярі відповідного віку автоматично ставали піонерами. Відмови були рідкісними – зазвичай це стосувалося хуліганів або дітей із сімей з релігійними переконаннями [25].

Цей процес мав свої ритуали – посвята в піонери або комсомольці, носіння символічних елементів, таких як червоні галстуки і значки, відзначення пам'ятних дат, а також участь у масових заходах, які підкреслювали колективний дух і єдність. Молодіжні організації мали широку інфраструктуру, яка включала дитячі табори, палаци піонерів, навчальні заклади, військово-спортивні змагання. Через них партія спрямовувала діяльність молоді на виконання завдань національного масштабу, зокрема, проведення суботників, трудових змагань, ліквідації неписьменності тощо.

Піонерський рух багато в чому був змодельований на основі скаутського руху. Обидва рухи поділяють деякі принципи, такі як підготовленість і заохочення до занять спортом та навичок поведінки на свіжому повітрі. Девіз «Завжди готовий!» був адаптований піонерським рухом з девізу скаутів.

Член руху відомий як піонер, назва якого походить від піонерської діяльності в скаутингу [25]. Традиційним елементом одягу піонера є шийна хустка – зазвичай червона, але іноді блакитна. Ця традиція була запозичена зі скаутської уніформи.

Але між цими двома рухами є певні відмінності. Найголовніша з них полягає в тому, що скаутський рух є незалежним від державного контролю та політичних партій. На відміну від нього, піонерський рух контролювався Комуністичною партією і включав викладання комуністичних принципів. Противники комунізму стверджують, що це форма індоктринації.

Діяльність піонерів зосереджувалась на участі у шкільних і позашкільних заходах, спрямованих на вивчення історії, творчий розвиток, фізичне виховання та практичні навички. Важливу роль відігравала ідеологічна освіта, що включала лекції, читання праць Леніна, тематичні уроки про героїв революції. Ідеї, які пропагувала Піонерська організація, підкреслювали відданість

колективу та державі, дисциплінованість і особисту відповідальність перед колективом [25].

Для старшої вікової групи – підлітків і молоді – функціонував Комсомол, який також виконував роль своєрідного «соціального ліфта» для молоді. Вступ до Комсомолу надавав можливість для подальшого кар'єрного росту, а з часом і членство в партії. Комсомольці активно залучались до будівництва великих промислових об'єктів, таких як Магнітогорський металургійний комбінат, Байкало-Амурська магістраль, брали участь у ліквідації наслідків катастроф та організації оборони в період Другої світової війни. На різних етапах розвитку СРСР завдання і пріоритети комсомольської діяльності змінювались, але її основна роль залишалась незмінною – мобілізація молоді для виконання важливих завдань, які висувала держава.

Основними методами ідеологічного впливу Піонерської організації та Комсомолу були масова культура, символічна атрибутика та соціальні ритуали [25]. Через них створювалася спільна система цінностей, що відображала ідеали радянського суспільства. Газети для молоді, плакати, спеціальні випуски літературних журналів та кінофільми транслювали певні образи «ідеальних» комсомольців і піонерів, які слугували зразком для наслідування. Масова культура формувала уявлення про патріотизм, працьовитість, чесність і безкорисливість. Наприклад, пісні та вірші прославляли героїзм піонерів, які допомагали на війні, або комсомольців, що брали участь у трудових подвигах.

Серед методів впливу на молодь також були різні форми змагань і конкурсів, що організовувалися для стимулювання колективізму і змагального духу. Соціалістичне змагання як масова практика було широко поширене в Комсомолі. Його учасники прагнули досягти найкращих показників у навчанні, праці, спорту, оскільки заохочення та публічне визнання були важливими для майбутньої кар'єри. Така система формувала лояльність до партії та держави, а також створювала враження успішності радянського ладу. Молодіжні організації також підтримували контроль над особистим життям своїх членів: відвідування церков, спілкування з іноземцями чи вираження незадоволення

політикою партії були неприйнятними й могли призвести до серйозних наслідків.

Однак, попри успіхи в мобілізації молоді, вплив молодіжних організацій з часом почав зменшуватися. Однією з основних причин цього було те, що нав'язуванні ідеали стали все менш привабливими для молоді, яка прагнула більшої свободи та індивідуальності. Водночас, структурна ідеологізація організацій перетворювала участь у них на формальність, що позбавляла її емоційного залучення. Вже в 1970 – 1980-х роках організації частково втратили свою популярність, і молодь сприймала їх як примусовий обов'язок. Виникали й нові ідеологічні течії, зокрема неформальні об'єднання, що приваблювали тих, хто шукав альтернативних способів самовираження.

Таким чином, Піонерська організація та Комсомол стали значущою частиною радянської ідеологічної системи, яка мала на меті повне контролювання соціального середовища молоді й виховання нових поколінь в дусі відданості комуністичним ідеалам. Завдяки своїй структурі та методам вони забезпечували передачу ідеологічних цінностей, мобілізували молодь на виконання державних завдань, підтримували дисципліну і формували колективістські цінності. Водночас, з часом така жорстка структура та обов'язковий характер участі зменшили їх привабливість, що поступово призвело до занепаду цих організацій.

РОЗДІЛ 4

КОМУНІСТИЧНА ПРОПАГАНДА У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

4.1. Формування «правильного» уявлення про історію

Спираючись на інформацію подану у попередніх розділах, можна сміливо стверджувати, що у Радянському Союзі освіта, зокрема викладання історії, була одним із головних інструментів ідеологічного впливу на свідомість громадян. Особлива увага приділялася шкільному курсу історії, який слугував засобом формування так званої «історичної правди», що відповідала потребам правлячої комуністичної партії. Завдяки ретельно відібраним фактам, інтерпретаціям і способам подачі матеріалу, в учнів з раннього віку формувалося чітке, ідеологічно «правильне» бачення минулого – від первісного суспільства до сучасності, яке повністю відповідало офіційній позиції КПРС.

У центрі радянської історіографії була концепція історичного матеріалізму – методологічна основа марксизму-ленінізму [7, с.154-176]. Вона визначала, що рушієм історії є класова боротьба, а головна місія людства полягає у побудові безкласового комуністичного суспільства. Саме через цю призму інтерпретувалися всі події: феодальні повстання, буржуазні революції та соціалістичні зрушення.

У роки правління Йосипа Сталіна викладання історії в школі зазнало кардинальних змін. Після короткого періоду, коли радянська школа майже відмовилася від історії як дисципліни (у 1920-х роках історія розглядалася як буржуазна наука), у 1932 році історію офіційно повернули до навчальних планів. З цього моменту почалося формування жорстко централізованої та контрольованої історичної наративи. Підручники створювалися колективами авторів, які діяли під пильним контролем ЦК КПРС [10, с.278]. Одним із найвідоміших зразків є «Короткий курс історії ВКП(б)» (1938), особисто схвалений Сталіним.

Історія подавалася як сукупність героїчних зусиль Комуністичної партії, особливо її лідерів – Леніна та Сталіна. Особа Сталіна в підручниках

оточувалася міфами: він зображувався як стратег, філософ, геніальний організатор і провидець.

Окреме місце в курсі історії займали події Жовтневої революції 1917 року та Громадянської війни. Учня прищеплювали думку про історичну неминучість падіння буржуазного Тимчасового уряду, про масову підтримку більшовиків з боку народу і велич Леніна як провідника революції. Для підтвердження даних слів, можна привести наступний уривок з вищезгаданого підручника «Короткий курс історії ВКП(б)» [6, с.195]:

«Большевики стали усиленно готовиться к восстанию. Ленин указывал, что, получив большинство в обоих столичных Советах рабочих и солдатских депутатов – Московском и Петроградском, большевики могут и должны взять государственную власть в свои руки. Подводя итоги пройденного пути, Ленин подчеркивал: “Большинство народа за нас”».

Репресії, насильство, Голодомор 1932 – 1933 років, примусова колективізація та інші трагічні сторінки радянської історії або не згадувалися взагалі, або подавалися як «тимчасові труднощі» на шляху до світлого майбутнього. У результатах примусових колективізації та індустріалізації не згадувались жертви та втрати, тільки героїчні подвиги, боротьба проти «кулаків» та неймовірний успіх першої «п'ятирічки» [6, с. 303–304]:

«В своем выступлении тов. Сталин показал, чего добилось на деле крестьянство, встав на колхозный путь. Большевистская партия помогла миллионным массам бедняков войти в колхозы, освободиться от кулацкой кабалы. Войдя же в колхозы и пользуясь там лучшей землей и лучшими орудиями производства, миллионные массы бедняков, жившие раньше впроголодь, поднялись теперь в колхозах до уровня середняков, стали обеспеченными людьми.

Это был первый шаг, первое достижение на пути колхозного строительства».

Після смерті Сталіна в 1953 році почалася десталінізація, яка вплинула і на шкільну історичну освіту. Микита Хрущов, виголосивши у 1956 році

доповідь на XX з'їзді КПРС про «культ особи» Сталіна, ініціював перший перегляд офіційного історичного наративу. З підручників почали поступово вилучати згадки про Сталіна як «великого вождя», частина сталінських «перегинів» була визнана помилками. Акцент змістився на колективну роль партії та комуністичного суспільства, а значення Леніна знову стало домінантним.

У результаті хрущовських освітніх реформ, а зокрема закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», який був прийнятий 17 квітня 1959 року, виокремилися основні освітні принципи: підготовка учнів до суспільно корисної, продуктивної праці, поєднання вивчення основ наук, політехнічного навчання й трудового виховання, підготовка учнів із виробничих спеціальностей у поєднанні з виробничим навчанням тощо [2, с.107]. Але головним принципом все ще залишався комуністичний ідеологічний напрям.

Шкільна програма цього періоду була характерна обережною спробою «олюднення» історії: вивчалися не лише партійні діячі, але й окремі постаті культури, науки, а також історія інших народів СРСР. Проте навіть у цих випадках будь-який матеріал ретельно фільтрувався – наприклад, історія України все ще подавалася виключно в руслі «братерства народів» і «добровільного приєднання» до Росії в 1654 році. Наводимо уривок про події національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького 1648 р. з підручника «История СССР. Учебная книга для 4-го класса» 1961 р. випуску [1, с.35–37]:

«Польским помещикам не удалось поработить Россию, но они владели Украиной и Белоруссией... Украинцы понимали, что помочь им может только их брат – русский народ, что Украине и России необходимо соединиться в одном государстве. Русские горячо откликнулись на призыв украинского народа. На Украину приехали московские послы.

8 января 1654 года в городе Переяславе Богдан Хмельницкий созвал народное собрание – раду. Пришли сюда казаки, крестьяне, ремесленники, городская беднота. Съехались представители всей украинской земли.

На площадь вышел Богдан Хмельницкий. С ним были московские послы. «Хотите покориться польским помещикам или же соединиться с братским русским народом?» – спросил Хмельницкий. «Хотим быть вместе с русскими!» – раздалось со всех сторон.

Переяславская рада решила: «Быть украинскому народу с русским навеки вместе».

Два великих народа, народа-брата, воссоединились в едином государстве. Правда, украинский народ оказался под царским гнётом. Сохранился на Украине гнёт и своих помещиков. Но воссоединение Украины с Россией было полезно и важно для обоих братских народов. Вместе им стало легче бороться против общих врагов, легче вести хозяйство. С каждым годом возрастала их дружба».

Отже, не дивлячись на кількість реформ та змін, загальна структура подачі історії залишалася незмінною – вона все ще служила легітимації радянського режиму.

Період пізнього соціалізму, так званого «застою» (1965 – 1985 р.), ознаменувався поверненням до жорсткої ідеологізації історії. Хоча Сталін не реабілітувався повністю, його образ почав частково повертатися в позитивному контексті. Головною темою шкільного курсу історії стало звеличення ролі СРСР у Другій світовій війні. Усі інші аспекти конфлікту – пакт Молотова-Ріббентропа, поділ Польщі, радянська Балтія – повністю ігнорувалися або виправдовувалися. Для підкріплення даних тверджень, наводимо наступну цитату з підручника 1983 року «Новейшая история. Учебное пособие для 10 класса средней школы» [12, с. 15]:

«К августу 1939 г. международное положение СССР серьезно осложнилось. Германия готовилась напасть на Польшу... В это время Германия предложила Советскому правительству подписать пакт о ненападении на 10

лет. Принятие германского предложения позволяло избежать войны на два фронта в неблагоприятных условиях и выиграть время для укрепления обороны страны... Советский Союз принял германское предложение, и 23 августа 1939 г. договор о ненападении был подписан. Вероломная политика западных держав вынудила СССР пойти на этот шаг. Советское правительство отдавало себе отчет в том, что Гитлер не отказался от планов войны против СССР, а его предложение – очередной маневр фашистской верхушки. История подтвердила правильность принятого решения».

Як можна побачити з поданого уривку, підручники тих років були стилістично сухі, перевантажені ідеологемами та шаблонними фразами (наприклад, «геніальний план партії», «прогресивна роль радянського народу», «керівна і спрямовуюча сила КПРС» тощо). Учні зазубрювали ці формулювання, не маючи змоги розвивати аналітичне мислення або порівнювати джерела.

У період «застою» централізована командно-адміністративна система фактично блокувала суттєві реформи та стримувала поступальний розвиток шкільної освіти в Україні. Всі освітні законодавчі ініціативи готувалися Міністерством освіти СРСР під суворим наглядом партійних структур. Такий підхід призвів до поступового загострення проблем у шкільній сфері: загальна централізація, висунення нереалістичних вимог до освітніх закладів, постійне коригування навчальних планів, надмірне регулювання навчального процесу. Українські науковці могли долучатися до створення програм і підручників лише з окремих дисциплін – таких як українська та російська мови, література, географія, історія УРСР чи трудове навчання. Причому це здійснювалося виключно на базі концепцій, вироблених Центральною комісією зі змісту освіти в Москві (1964 рік). В офіційних документах термін «українська школа» практично не вживався – використовувалася загальна назва «радянська школа» [2, с.110].

Підсумовуючи усе вище згадане, можна сказати, що ключовим посилом підручників було: СРСР – миролюбна держава, яка звільнила Європу від фашизму і допомагає всім народам світу в боротьбі з імперіалізмом.

У висновку можна стверджувати, що шкільний курс історії у СРСР був потужним ідеологічним інструментом. Він не лише передавав знання, але й формував світогляд, заснований на вірі в непомильність партії, у добродесність керівників і в історичну перевагу соціалістичної системи. Учні з дитинства засвоювали офіційно затверджену картину світу, в якій не залишалося місця для сумніву, критичного осмислення чи альтернативного бачення. Історія в радянській школі була більше інструментом політичного впливу, ніж академічною дисципліною.

4.2. Образ ворога: як викладалися події про Захід та імперіалізм

Як стало зрозуміло з попереднього пункту, шкільна історична освіта в СРСР була не лише засобом передавання знань, а й ефективним інструментом формування ідеологічної картини світу. Одним із центральних елементів цього наративу був образ зовнішнього ворога – Заходу, зокрема Сполучених Штатів Америки та капіталістичного світу загалом. Захід зображувався не просто як альтернативна цивілізаційна модель, а як ворожа, агресивна і морально занепада сила, що протистоїть миролюбному соціалістичному табору. Імперіалізм – ключове поняття радянської пропаганди – став основою інтерпретації зовнішньої політики західних держав.

Але насамперед варто згадати про представлення подій західних держав у середні віки. Неможливо формувати «образ капіталіста-ворога» тільки на сучасній історії. Середньовіччя в цьому контексті сприймалося як епоха феодальної експлуатації, соціального гноблення та культурного занепаду. Західна Європа в той час постає у підручниках як територія, де панували темрява, неучтвo і церква як опора феодалізму.

Очевидним було упереджене ставлення до католицької церкви. У радянських підручниках вона демонструвалася як реакційна сила, що утримувала народ у покорі, нав'язувала релігійне мракобісся й активно

боролася з прогресом. Схоластика і церковні догми подавалися як антиподи науки, а інквізиція – як приклад репресій проти будь-якого інакодумства. Наводимо уривок з підручника «История средних веков. Учебник для 6–7 классов», випущеного у 1960 році [8, с.114–115]:

«В средние века люди плохо умели бороться с природой и управлять её силами. Техника была развита слабо, наука только зарождалась... Людям казалось, что они находятся во власти могущественных и непонятных сил, не зависящих от воли человека. Господствующий класс через духовенство внушал народу, что такой строй, при котором одни властвуют, а другие работают на них, установлен богом и не может быть изменён по воле людей.

Над умами средневековых людей господствовали религия и церковь. Всё, чего люди не могли понять, они приписывали воле бога.

Это давало духовенству огромное влияние на народные массы. Духовенство пользовалось своим влиянием, чтобы укреплять классовое господство феодалов над трудящимся населением и особенно над крестьянами.

... Церковь была для феодалов одной из важнейших опор их господства.

...Церкви было выгодно держать людей в невежестве. Духовенство боялось, что наука разрушит церковные «учения» о боге, о сотворении мира, о загробной жизни, об аде и рае и тогда духовенству придётся расстаться с властью и доходами. Поэтому церковь душила все проблески научной мысли и насаждала самые грубые суеверия, чтобы держать в повиновении народные массы».

Цей уривок яскраво демонструє, що ключовим у викладенні історії даного періоду був образ «темного Середньовіччя» – періоду, коли «церква душила будь-які прояви критичного мислення й науки», а єретиків та вільнодумців палили на вогнищах.

Перед укладачами підручників стояла «неймовірно важлива мета» – створити образ «потворного феодального Заходу», де суспільство побудовано у жорстокій ієрархії. Висвітлювалося, що західні феодали володіли землею, на якій працювали закріпачені або напіввільні селяни, позбавлені будь-яких прав.

Акценти робилися на феодальному гніті, примусовій праці, панщині, податках, десятині на користь церкви. Селяни постійно зображувались як жертви, а феодали – як їх гнобителі. Такий образ «жорстокого і поганого Заходу» був потрібен тільки для одного – аналогії, де так, як селяни страждали від феодалів, так робітники у XIX столітті страждали від капіталістів.

Не могли пропустити у шкільному курсі також наступну тему – становлення буржуазної культури. На відміну від феодалів, до представників буржуазії ставились більш поблажливо. З позитивом розглядалися цехові організації, гільдії, незалежні міста-комуни, які виступали проти феодалів. Це розцінювалося як історичне підґрунтя буржуазних революцій – прогресивних етапів на шляху до соціалізму. Але навіть тут буржуазія розглядалася лише як тимчасово прогресивна сила, що згодом «перетворилася на нову експлуататорську верхівку». Наводимо уривок з підручника для підтвердження даного твердження [8, с.126–132]:

«Буржуа были гораздо образованнее феодалов... Буржуа хотели больше знать о мире. Им нужна была наука, которая изучала бы природу, а не занималась бесполезными богословскими выдумками.

...Их интересовал не бог, а человеческие дела. Поэтому новая культура получила название гуманизм (от латинского «гуманус», что значит «человеческий»).

...Но гуманистическая культура итальянского Возрождения была культурой буржуазии, нового зарождающегося класса эксплуататоров. Она была недоступна народным массам, продолжавшим жить в темноте и невежестве. Буржуазия не была заинтересована в их просвещении и не заботилась об этом».

Отже, в радянській шкільній історії Середньовіччя Заходу постає не як складний етап європейської історії, а як період регресу і класового гніту, який мав служити ідеологічним фоном для демонстрації переваг радянської моделі суспільства. Через образ «темного Заходу» формувалася думка, що лише соціалізм і радянський шлях розвитку є історично правильними, а капіталізм –

продукт багатовікової експлуатації. Це була не просто історія – це був образ іншого світу, ворожого, реакційного, відсталого, що контрастував із прогресивним і світлим образом радянської дійсності.

Образ більш сучасного «нового» західного світу теж був представлений по більшій мірі негативно. Далі будуть виділені основні аспекти формування головних «ворогів» радянської держави.

Як вже було згадано на початку, імперіалізм був основою для демонстрації політики західних держав. У відповідності до марксистсько-ленінської теорії, імперіалізм визначався як «вища стадія капіталізму», що приречена на експансію, гноблення народів та загарбницькі війни, а висновку приводила до неминучої соціалістичної революції [10, с.10]. Таке розуміння даного терміну заклав сам В.І. Ленін у своїй економічній роботі «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму. Популярний нарис». На нашу думку, цей факт вже свідчить про антинаукове викладання шкільного курсу, адже нарис В.І. Леніна не можна вважати обґрунтованим та неупередженим. У рамках сучасної наукової дискусії цю роботу, як правило, критикують.

Повертаючись до радянського шкільного курсу, ця концепція стала основою подачі зовнішньополітичної історії. Учні навчали бачити у діях західних країн виключно прагнення до збагачення, експлуатації та домінування. У підручниках домінувала чорно-біла картина світу: СРСР – борець за мир, свободу й рівноправність, Захід – агресор, джерело війн і несправедливості. Ми вирішили продемонструвати створення такого образу світу на зображенні без перебільшення наймасштабніших подій ХХ століття – Першої та Другої світової війни. Наводимо уривок про Першу світову війну з підручника «История СССР. Учебник для 9 класса», випущеного у 1982 році [4, с.104–106]:

«Летом 1914 г. разразилась империалистическая война, в которой приняли участие 36 государств с населением свыше полутора миллиарда человек.

...Война носила захватнический, империалистский характер со стороны обеих враждующих группировок (ред. Антанта та Троїстий союз); она велась в

интересах буржуазии и помещиков, которые строили свое благосостояние на крови и страданиях народов.

...Развязывая мировую войну, империалисты стремились разрушить крепнувшее единство международного пролетариата, натравить рабочих разных стран друг на друга. Таким путем они рассчитывали задушить революционное движение.

...Только большевистская партия, возглавляемая В. И. Лениным, осталась верной своему интернациональному долгу. В манифесте «Война и российская социал-демократия», написанном Лениным, большевики дали оценку войне как грабительской, захватнической со стороны всех воюющих держав и провозгласили лозунг превращения империалистической войны в войну гражданскую, в войну против своих правительств, против капиталистов и помещиков».

Демонстрація подій Другої світової війни була абсолютно спотворена та подана через негативну призму «поганих держав Заходу, які були слабкі й нічого не робили для подолання «фашистської» Німеччини» та «героїчного Радянського союзу, який єдиний бачив загрозу і хотів захистити усі країни світу», що, очевидно, було неправдою. Також варто відзначити, як спростовувалася і перекручувалася будь-яка критика дій радянської держави. Наводимо приклад з вже вищезгаданого підручника «Новейшая история. Учебное пособие для 10 класса средней школы» [12, с. 14]:

«Реакционные историки утверждают, будто СССР не приложил достаточных усилий к тому, чтобы заключить военное соглашение с Англией и Францией. Но факты говорят совсем о другом. Правительства Чемберлена и Даладье не желали заключать договор, основанный на принципах равенства и взаимности, а также военное соглашение. Они хотели связать СССР такими обязательствами, соблюдение которых вовлекло бы его в войну с Германией. При этом СССР был бы лишен надежных англо-французских гарантий. Когда после длительных проволочек в августе 1939 г. в Москву прибыли военные миссии Англии и Франции, выяснилось, что англичане даже не имеют

полномочий на подписание военной конвенции. По вине западных держав переговоры зашли в тупик и были сорваны».

Причини Другої світової війни розглядалися тільки з точки зору марксистсько-ленінської теорії, де не тільки гітлерівська Німеччина, але й інші «імперіалістичні» країни були проти СРСР [12, с. 15–16]:

«Вторая мировая война была порождена империализмом. Погоня за наивысшей прибылью и прежде толкала империалистов на грабительские войны. Крупнейшие империалистические державы стремились к захвату чужих территорий, порабощению народов других стран и установлению своего мирового господства.

...Фашистской коалиции противостояла другая империалистическая группировка в составе Англии, Франции и США.

...Обе группировки стремились к мировому господству. Но преградой для них на этом пути был Советский Союз... Реакционные силы готовили войну всех империалистических государств против СССР. Однако между двумя империалистическими группировками существовали глубокие раздоры, мешавшие им организовать совместное нападение на Страну Советов... Умело используя межимпериалистические противоречия, СССР помешал антисоветскому сговору обеих группировок».

Щоб підкріпити статус «героїчної держави-визволительки», напад на СРСР подавався не як новий фронт Другої світової війни, а як абсолютно інша «Велика Вітчизняна війна». Тобто у радянській школі історія починалася не з нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року, а з 22 червня 1941 року – нападу нацистів на СРСР. Також повністю ігнорувалися провал та злочини на території України Червоної армії у 1941 році [12, с. 22]:

«Советский Союз вел справедливую, освободительную, отечественную войну. Уже начальный период войны показал, что гитлеровская авантюра обречена на провал. Победа СССР в Великой Отечественной войне была подготовлена успехами строительства социализма в Советской стране, наличием мощной материально-технической базы, сплоченностью народа

вокруг Коммунистической партии, его решимостью отстоять завоевания Октябрьской революции».

Підсумовуючи даний аналіз, дії західних країн, зокрема в Першій та Другій світових війнах, інтерпретувалися виключно як прояви імперіалістичних амбіцій. Навіть співпраця з СРСР у боротьбі проти «фашизму» зображувалася як вимушений крок, за яким стояли приховані антиросійські або антисоціалістичні наміри. Водночас власні агресивні або суперечливі дії Радянського Союзу повністю ігнорувалися або подавалися як вимушені, оборонні заходи в ім'я миру. Така картина світу мала чітку структуру: СРСР – моральний і політичний лідер, борець за мир і визволення народів; капіталістичні держави – агресори, що ведуть війни задля прибутку та домінування.

Після 1945 року тема Другої світової війни плавно перетікала у наратив про початок Холодної війни. Західні союзники, які ще вчора були хоч і вимушеними, але партнерами, в підручниках і пропаганді СРСР перетворювалися на нових ворогів, що нібито одразу почали планувати нову війну проти Радянського Союзу.

НАТО, План Маршалла, ідеологічна опіка над Західною Європою – все це зображувалося як агресивна стратегія американського імперіалізму, що прагнув не дати поширитися соціалізму в Європі [12, с. 246]:

«Углубление общего кризиса мировой капиталистической системы сопровождалось усилением агрессивности империализма. Его основная цель – уничтожение или, по крайней мере, ослабление социалистического содружества, подавление коммунистического, рабочего и национально-освободительного движений, укрепление позиций капитализма... Не желая примириться с происшедшими революционными изменениями на земном шаре, империалисты США развернули «холодную войну» против социалистических стран».

Про найбільше загострення у протистоянні між Радянським Союзом і Сполученими Штатами – Карибську кризу у жовтні 1962 року – майже не

говорилось. Згадувалось лише те, як «погані» США хотіли поставити людство на поріг нової світової війни. Факт таємного розміщення Радянським Союзом ядерних ракет повністю ігнорувався [12, с. 253]:

«Наиболее опасный международный кризис возник осенью 1962 г. Своими агрессивными действиями в районе Карибского моря американские империалисты настолько обострили положение, что поставили все человечество перед угрозой мировой термоядерной войны. Но и на этот раз военной развязки удалось избежать. Куба получила возможность продолжать социалистическое строительство».

Ізоляція від Заходу, як в інформаційному, так і в культурному сенсі, була пояснена небезпекою «ідеологічної диверсії» з боку капіталістичних країн. Учні дізнавалися про агентів ЦРУ, «західні шпигунські центри», «підrivні радіостанції» (BBC, «Голос Америки») – все це створювало враження осадженого табору [12, с. 135]:

«Американские империалисты вмешиваются во внутренние дела других государств, организуют государственные перевороты, устраняют неудобные им правительства. На терроризм, шпионаж и диверсии, на экспорт контрреволюции Центральное разведывательное управление (ЦРУ) ежегодно расходует миллиарды долларов. В различных районах земного шара США неоднократно создавали опасные международные кризисы, угрожавшие военными конфликтами».

Нагадуємо, що в основі радянської педагогіки лежала ідея виховання «нової людини» – колективіста, патріота, борця за соціалізм. Захід, як можна побачити з усього вищенаведеного, навпаки, асоціювався з індивідуалізмом, егоїзмом, капіталістичною конкуренцією, що руйнує соціальні зв'язки. Уроки історії постійно підкреслювали моральну перевагу радянського способу життя над «загниваючим Заходом». Образ ворога був зручним інструментом як для згуртування населення, так і для виправдання внутрішніх репресій, обмеження прав і свобод, цензури.

Отже, конструювання образу ворога було невід'ємною частиною радянської історичної освіти. Як було продемонстровано вище, захід у підручниках поставав як головна загроза миру, свободи і соціалістичних цінностей. Через надмірну ідеологізацію учні сприймали історію не як об'єктивну науку, а як послідовність доказів правоти своєї системи і злочинності іншої. Така модель освіти не допускала критичного мислення, альтернативних точок зору або плюралізму. Замість історичного знання радянська школа формувала світогляд, в якому все «чужинське» прирівнювалося до ворожого.

Результатом такої освіти ставало формування чорно-білої картини світу, в якій альтернативні моделі суспільного устрою апріорі визнавалися ворожими. Школярі не мали доступу до інакшого знання, не були здатні критично оцінювати міжнародні процеси, не розуміли справжньої складності геополітики.

Це створювало покоління громадян із вкоріненими страхами і підозрами до всього західного, з невмінням вести діалог і відсутністю поваги до інакшої думки. Ба більше – така система підживлювала ізоляціонізм, шовінізм і консерватизм у сприйнятті світу.

4.3. Наслідки пропаганди у шкільному курсі для сучасної України

Пропаганда, яка пронизувала радянську систему освіти, залишила по собі глибокий слід, з яким сучасна Україна стикається щодня. Вона не просто викривляла факти – вона формувала свідомість цілих поколінь. Освіта в СРСР була збудована за жорсткою ідеологічною схемою: школа перетворилася на інструмент створення слухняного громадянина, який мислить у межах заданих шаблонів, не ставить зайвих запитань і сприймає світ через чорно-білу оптику. Радянський учень мав не знати, а «вірити». І ця віра ґрунтувалася не на знаннях, не на сумнівах, не на пошуку істини, а на ідеологічних наративах, які стали частиною шкільної програми – від підручників з історії до літератури та географії.

Вже в перше десятиліття своєї незалежності (1991 – 2001) Україна стикнулася з важливим завданням – відхід від старого радянського шкільного курсу. Реформування загальної середньої освіти в цей період було кардинальним перехідним періодом від ідеологізованої авторитарної до демократичної освіти, що відкривала перед країною нові горизонти.

Одним із позитивних результатів освітніх реформ того періоду стало формування правової основи освітньої сфери з урахуванням поглядів педагогічної та громадської спільноти [2, с.166]. Зокрема, завдяки спільній наполегливій роботі Міністерства народної освіти УРСР, науковців і вчителів був ухвалений Закон України «Про освіту». Цей нормативний акт, який став спільним продуктом зусиль українських освітян і науковців, набув статусу першого національного освітнього закону в незалежній Україні.

У цей період також чітко простежується тенденція до активної появи численних авторських як колективних, так і індивідуальних концепцій модернізації загальної середньої освіти. Йдеться, зокрема, про концептуальні підходи до розвитку української загальноосвітньої школи, виховання та викладання окремих навчальних дисциплін. Робота над цими документами розпочалася ще наприкінці 1980-х років, коли в освітній сфері почали утверджуватися демократичні цінності та активізувався процес національного відродження української школи (1987–1990). У їх розробці брали участь не лише освітяни та науковці, а й представники громадськості [2, с.168].

Загалом у перший період незалежності чітко простежується як намагалися сформувати національну систему загальної шкільної освіти. Основними принципами цього нового курсу були демократизація, гуманізація, особистісна орієнтованість, пріоритетність освіти тощо. 1991 – 2001 роки – це перші кроки у законотворенні та реалізації цих законів у шкільній практиці.

Але не дивлячись на такі позитивні прагнення на державному рівні, у звичайному шкільному (і не тільки) житті пагубні наслідки радянського викладання все ж простежуються іноді й досі. Пропаганда не зникає безслідно – вона вплітається в національну пам'ять, у способи мислення, в інтуїції

суспільства. У свідомості багатьох людей навіть зараз живе та сама радянська парадигма: «СРСР переміг фашизм самотужки», що «Україна без Росії нічого не варта», що «історія – це політика, а не наука». І це не просто набір ідеологем – це основа світогляду, що формувалася десятиліттями. Радянська освіта планомірно знищувала відчуття національної унікальності українців. Школа насаджувала ідею про «єдиний радянський народ», де українськість зводилася до другорядної етнографічної риси. Це формувало у багатьох українців комплекс меншовартості, сумніви щодо повноцінності власної культури, мови та історії. У сучасній незалежній Україні це проявляється в мовних конфліктах, дискусіях про «спільну історію» з Росією, а також у нерішучості частини суспільства щодо цінностей, на яких має базуватись національна ідея.

Шкільна пропаганда в Радянському Союзі знищувала здатність бачити складність світу. Історія подавалася як боротьба добра (СРСР) зі злом (усі інші), з чітко окресленими героями й ворогами. Учням прищеплювали неприйняття альтернативних точок зору, а факти, що не вкладалися у потрібну картину світу, просто вилучалися. Це сформувало культурну й інтелектуальну традицію уникнення сумнівів. Навіть сьогодні, коли суспільство стикається з новими викликами – війною, реформами, зовнішньою політикою – ми часто бачимо у громадських дискусіях рецидиви радянської ментальності: бажання отримати «правильну відповідь», не розібравшись у суті питання, довіра до авторитетів замість довіри до фактів, страх перед складністю.

Наслідки цієї пропаганди не обмежуються сферою історії чи політики. Вони пронизують і наше культурне життя, і суспільну мораль, і навіть побутову поведінку. Наприклад, ставлення до мови: радянська школа десятиліттями подавала російську як «мову великої культури», а українську – як обмежену селянську говірку, придатну лише для побуту або фольклору. У підсумку ми маємо покоління людей, які виростили з відчуттям сорому за свою мову, з відчуженням від української ідентичності. Це спричиняє мовну роздвоєність, небажання вивчати українську, сприйняття її як «необов'язкової».

Ще один глибокий наслідок – це зневіра в українських інституціях знання. Оскільки в радянські часи наука і освіта були повністю контрольовані Москвою, будь-яке українське джерело автоматично вважалося «менш авторитетним». Досі ми можемо чути аргументи на кшталт «а у російських джерелах інакше написано». Навіть після десятиліть незалежності Україна стикається з тим, що багато людей, особливо старшого покоління, більше довіряють російській пропаганді, ніж українським академічним колам, бо так їх вчили. Зараз, у часи повномасштабної війни, це спричиняє непорозуміння та проблеми.

Пропаганда у шкільному курсі мала ще одну важливу мету – стерти відчуття особистої відповідальності. У радянській школі не було поняття «індивідуальної позиції». Учень мав повторювати те, що йому сказали. І навіть ті, хто внутрішньо сумнівався, не наважувалися ці сумніви озвучити. Таким чином, покоління за поколінням формувалися не як громадяни, а як гвинтики системи – слухняні, мовчазні, залякані. Це одна з причин, чому після розпаду СРСР демократичні інституції в Україні будувалися так повільно: більшість людей просто не знали, як бути вільними, як брати участь у житті держави, як думати самостійно. Пропаганда позбавила їх навіть цієї можливості.

Сучасна війна, яка триває з 2014 року, а особливо її повномасштабна фаза з 2022 року, чітко продемонструвала, наскільки шкідливими й небезпечними виявилися наслідки «найкращої» радянської освіти. Російська агресія супроводжується масштабною інформаційною війною, в якій використовуються ті ж самі шаблони, які десятиліттями вкладалися в голови через шкільні уроки. Росія апелює до «спільної історії», до «великої перемоги», до «братських народів», і на жаль, частина українців усе ще готова вірити в ці міфи – не через брак патріотизму, а через успадковану систему мислення.

Сьогодні українська освітня система переживає надзвичайно важливий етап трансформації. Попри численні виклики – війну, нестачу ресурсів, еміграцію педагогів і учнів, – реформа шкільної освіти триває. Але її завдання не зводиться лише до оновлення програм або створення цифрових платформ.

Справжній виклик полягає в подоланні ментальної інерції, яку залишила радянська пропаганда в освітньому процесі. І тут найважливішу роль відіграють саме історія, література, мова, суспільствознавство – ті дисципліни, які формують не просто знання, а світогляд.

Одним із позитивних прикладів є поява нового курсу «Історія України та світу» у старших класах, де історичні події розглядаються в контексті глобальних процесів, а не як окремий, ізольований наратив. Це дозволяє учням порівнювати, аналізувати, бачити відмінності між демократіями та диктатурами, між колоніалізмом та визвольною боротьбою. Також варто відзначити появу критичного погляду на радянське минуле: у багатьох нових підручниках чітко пояснюється механізм репресій, роль тоталітарного апарату, пропагандистська функція школи. Такі підходи сприяють деколонізації свідомості – тобто звільненню українців від накиннутих імперських міфів. Наприклад, у підручнику для 11 класу: «Історія: Україна і світ», 2019 року випуску більше не приховується факт упередженого ставлення до остарбайтерів та людей, які постраждали від німецької окупації [11, с.44–45]:

«Уже в травні 1944 р. пленум ЦК КП(б)У ставив завдання щодо ідеологічного перевиховання українського населення, зокрема боротьби проти «буржуазного націоналізму». Ще переконливішим джерелом західних впливів були солдати, які поверталися з Європи і промовляли про переваги західного способу життя. Прозахідним ентузіазмом були пройняті розповіді й багатьох остарбайтерів і навіть колишніх в'язнів. З боку влади основним засобом подолання цих настроїв залишався терор... Колишні остарбайтери... ніяк не вписувалися в офіційну радянську пам'ять про війну: їх, по суті, не вважали ні в'язнями нацизму, ні ветеранами. Після завершення війни більшість остарбайтерів деякий час перебувала в таборах переміщених осіб у Західній Німеччині... Відтак більшість остарбайтерів зазнала примусової репатріації. При тому їм довелося пройти через радянські перевірко-фільтраційні табори, витримати прискіпливі допити співробітників каральних органів. Осіб, запідозрених у співробітництві з німцями, відправляли в ГУЛАГ».

Попри це, проблема залишкової радянської логіки у викладанні ще існує. На жаль, навіть нові підручники іноді пишуться мовою старої парадигми – з надто декларативною стилістикою, без належного залучення джерел, із занадто прямолінійною подачею. Також неможливо ігнорувати факт існування вчителів, які були сформовані ще в радянській системі, які, іноді несвідомо, відтворюють настанови минулого: прославляють «мирну радянську епоху», применшують роль українських борців за незалежність або відтіняють злочини комуністичного режиму. Це є ще одним серйозним викликом, і його потрібно вирішувати не лише на рівні підручників, а й через підготовку та перепідготовку вчителів.

На нашу думку, є декілька кроків, які могли б частково вирішити ці проблеми:

- По-перше, варто забезпечити системну підготовку вчителів до роботи з новим змістом – не лише технічно, а й світоглядно. Вони мають не просто викладати нові факти, а змінювати філософію викладання: замість авторитарної моделі – діалогова; замість абсолютних істин – критичне мислення; замість пропаганди – плюралізм поглядів;
- По-друге, потрібна підтримка якісних україномовних ресурсів – відео, подкастів, інтерактивних платформ, документального кіно, де історія і суспільні процеси подаватимуться не як «переказ підручника», а як захопливий простір для дослідження, дискусій і власних висновків. Програми на кшталт «Історія без міфів», проєкти Українського інституту національної пам'яті, онлайн-курси з громадянської освіти – це ті інструменти, які мають увійти до школи не факультативно, а повноцінно;
- По-третє, потрібно позбавляти освіту страху. Пропаганда діяла через страх – страх зробити помилку, не вгадати «правильну» відповідь, сумніватися у великому вождеві. Школа майбутнього має навчити молодь не боятися мислити і ставити складні питання. Сучасна дитина, яка не просто знає, що таке Голодомор, а розуміє, чому його замовчували, чим відрізняється демократія від диктатури, чому критичне мислення – це не

зрада, а чеснота, - стає носієм нової України, вільної від залишків тоталітарного минулого.

Варто пам'ятати, що освіта формує майбутнє не лише на рівні знань, а й на рівні внутрішньої культури. І якщо ми прагнемо будувати суспільство, здатне чинити опір дезінформації, зберігати національну гідність і протистояти будь-якій формі ідеологічного тиску – ми повинні інвестувати в школу не лише як в установу, а як у моральний фундамент нації.

Відновлення довіри до української освіти, культури, історії – це стратегічне завдання для держави. Сучасна школа має не лише давати знання, а й виліковувати від наслідків багаторічної пропаганди. Треба не просто змінити підручники, а змінити підхід до мислення.

Отже, справжнє оновлення освіти потребує не лише змін у змісті, а й трансформації самої філософії викладання. Школа має стати простором свободи, відповідальності й пошуку – місцем, де не бояться питати, думати, сумніватися. Саме така освіта здатна формувати вільних громадян, здатних критично оцінювати минуле, будувати майбутнє та захищати цінності демократичного суспільства. Деколонізація свідомості, повернення довіри до українських інституцій знання та творення нової освітньої культури – це ключові кроки на шляху до справжньої інтелектуальної та духовної незалежності України.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження було встановлено, що радянська система освіти не лише виконувала функцію навчання, а насамперед – слугувала ідеологічним інструментом формування світогляду нового покоління, відданого ідеалам марксизму-ленізму. Аналіз джерел та історіографії дозволив засвідчити високий рівень політизованості освітнього процесу, що простежується у навчальних програмах, змісті підручників, методах викладання, а також у повсякденній діяльності вчителів та молодіжних організацій.

Було проаналізовано ідеологічні основи радянської освіти, серед яких центральне місце посідала концепція «нової радянської людини» – лояльного громадянина, позбавленого критичного мислення та національної ідентичності. Важливу роль у цьому процесі відігравала школа, яка трансформувалася у засіб виховання в дусі колективізму, відданості партії та неприйняття альтернативних точок зору.

Дослідження показало, що методи формування комуністичної свідомості охоплювали всю вертикаль освітньої системи: від навчальних планів, наповнених політичними дисциплінами, до суворої регламентації діяльності педагогів як «агентів ідеології». Шкільний курс історії виконував особливо важливу функцію: через нього утверджувалися міфи про винятковість радянського устрою, героїзм партійного керівництва, а також формувалася образ ворога в особі Заходу та капіталістичних країн.

Особлива увага у дослідженні була приділена вивченню наслідків радянської пропаганди у шкільному курсі для сучасної України. Було встановлено, що залишкові прояви радянської ментальності й досі впливають на частину українського суспільства: вони виявляються у мовній та ідентифікаційній дихотомії, недовірі до українських джерел знань, тенденції до спрощеного бачення історії. Школа, як інституція, лишається ключовим полем для подолання наслідків цього впливу через деколонізацію змісту освіти та впровадження критичного мислення як основи навчального процесу.

Таким чином, поставлена у роботі мета – з’ясувати роль радянської освіти у формуванні комуністичної ідентичності та механізми її реалізації – була досягнута. Завдання, що стосувалися аналізу джерел, ідеологічних засад, методів впливу та сучасних наслідків, реалізовані в повному обсязі. Дослідження підтверджує необхідність глибокого переосмислення радянської освітньої спадщини як умови для становлення критично мислячого, демократичного та свідомого українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С., Карцов В. История СССР. Учебная книга для 4-го класса. 6-е вид. Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1961. 160 с.
2. Березівська Л. Реформування загальної середньої освіти в Україні у XX столітті крізь призму джерелознавства : наук.-допом. бібліогр. покажч. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 251 с.
3. Березівська Л. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія. Київ : Богдан.: А.М., 2008. 406 с.
4. Берхин И., Феодосов И. История СССР. Учебник для 9 класса / ред. М. Ким. 7-е вид. Москва : Просвещение, 1982. 383 с.
5. Игнатьев В. Восьмой съезд РКП(б) / ред. А. Прохоров. Москва : Сов. энциклопедия, 1971. Т. 5 : Большая советская энциклопедия.
6. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. Москва : Госполитиздат, 1945. 352 с.
7. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
8. Косминский Е. История средних веков. Учебник для 6–7 классов средней школы. 7-е вид. Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1960. 190 с.
9. Лаврут О. Громадсько-політична діяльність педагогів шкіл УРСР у 1950-1980-х роках. Старожитності Лукомор'я. 2021. Т. 6, № 3. С. 103–115.
10. Ленин В. Империализм, как высшая стадия капитализма. Популярный очерк. Санкт-Петербург : Книжный склад и магазин «Жизнь и знание», 1917. 154 с.
11. Мудрий М., Аркуша О. Історія: Україна і світ: (інтегр. курс, рівень стандарту): підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2019. 304 с.
12. Новейшая история (1939–1981). Учебное пособие для 10 класса средней школы / ред. В. Фураев. 13-е вид. Москва : Просвещение, 1982. 288 с.

13. РФФСР. Единая трудовая школа: положение о единой трудовой школе Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Всероссийс. центр. исполнит. комитета, 1918. 24 с.
14. Anderson B., Silver B. D., Velkoff V. A. Education of the Handicapped in the USSR: Exploration of the Statistical Picture. *Soviet Studies*. 1987. Vol. 39, no. 3. P. 468–488.
15. Brodinsky B. The Impact of Perestroika on Soviet Education. *The Phi Delta Kappan*. 1992. Vol. 73, no. 5.
16. Brovkin V. *The Bolsheviks in Russian society*. New Haven : Yale University Press, 1997. 352 p.
17. Evans Clements B. *Daughters of Revolution: A History of Women in the U.S.S.R.* Harlan Davidson, 1994. 187 p.
18. Figs O. *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*. Picador, 2008. 784 p.
19. Fitzpatrick S. Stalin's peasants: resistance and survival in the russian village after collectivization. *Russian history*. 1995. Vol. 22, no. 3. P. 326–328.
20. Grant N. *Soviet Education*. Penguin Books, 1972. 190 p.
21. Heyat F. *Azeri Women in Transition Women in Soviet and Post-Soviet Azerbaijan*. London : Routledge, 2015. 240 p.
22. Keep J. *Last of the Empires: A History of the Soviet Union 1945-1991*. Oxford University Press, 2002. 498 p.
23. Kenéz P. *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*. Cambridge University Press, 1985. 324 p.
24. Overy R. *The Dictators: Hitler's Germany, Stalin's Russia*. W. W. Norton & Company, 2006. 922 p.
25. Paoletti G. *Life Inside The Young Pioneers: The Soviet Union's Answer To The Boy Scouts*. ati. URL: <https://allthatsinteresting.com/young-pioneers-soviet-union> (date of access: 01.02.2025).
26. Pipes R. *Russia Under the Bolshevik Regime*. Vintage, 1995. 608 p.
27. Service R. *A History of Modern Russia : From Nicholas II to Putin*. Penguin Books, 2010. 704 p.

28. Siegelbaum L., Sokolov A. Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents. New Haven : Yale University Press, 200. 480 p.